

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBIID

*Van Journal of Humanities and Social Sciences –
VJHSS*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 10.05.2024 Kabul Tarihi: 26.06.2024 Yayımlanma Tarihi: 30.06.2024

Kutadgu Bilig'de Zihin Eğitimi

Mind Training in Kutadgu Bilig

Vefa TAŞDELEN*

Öz

Düşünme, insanın en ayırıcı vasıflarından biridir. İnsan, düşünerek anlar, düşünerek yolunu bulur, düşünerek sorunlarını çözer. Hangi eğitim faaliyeti olursa olsun, öncelikle düşünme yetisini eğitmeyi amaçlar. Bu nedenle “düşünme eğitimi”, “çocuklarla felsefe”, “eleştirel ve yaratıcı düşünme becerileri” gibi adlandırmalar nispeten yeni olsa da, düşünme eğitimi aslında insanın tarihi kadar eskidir. Bunun böyle olmasının nedeni, bilme, anlama, yaşama, değer üretme faaliyetlerinin insanın yeryüzündeki temel konumunu tanımlıyor olmasıdır. Bilgeler, filozoflar, ahlakçılar, bilim adamları ve eğitimciler, düşünme yetisinin terbiyesine katkıda bulunan kişilerdir. Bugün de zihnin, iyilik değerleri çerçevesinde, bir yaşama kültürü ve dünya görüşü doğuracak, nihayetinde bireyin otonomisini sağlayacak ve geliştirecek şekilde eğitilmesi, düşünme eğitiminin temel hedefleri arasında yer alır. Düşünme eğitimi salt felsefeden ya da salt pedagojiden oluşmaz; her ikisinden de oluşur. Felsefe geleneği açısından bakıldığında, “düşünme eğitimi”, “çocuklarla felsefe” gibi etkinliklerin Sokrates, Platon, Aristoteles, Rousseau, Kant, Dewey gibi filozoflara geri götürülerek yapılandırıldığı görülebilir. Söz konusu yaklaşım açısından nasıl ki Batılı filozofların görüşleri “düşünme eğitimi”, “çocuklar için felsefe” kapsamında yeniden okunup değerlendiriliyorsa aynı şekilde doğulu filozofların/bilgelerin eserleri de okunabilir. İşte bu eserlerden biri, *Kutadgu Bilig*'dir. 1069 yılında, Karahanlı devletinde “has haciblik” (halkın sorunlarıyla ilgilenen ve bu sorunlardan Hakanı haberdar eden kişi) görevinde bulunmuş olan Yusuf Has Hacib tarafından yazılan eser, öncelikle düşünme yetisini eğitmek, öne çıkardığı değerlerle duyguları, davranışları ve kişiliği terbiye etmek isteyen bir çalışma niteliğindedir. Söz konusu eser, rastlantısal ve şansa bağlı bir durum olan; “uğur, baht, talih, mutluluk, devlet” gibi anlamlara gelen ve gelip geçici bir varlık olan insanın yeryüzündeki iyilik hâlini ifade eden *kul*'u, birey, toplum ve devlet hayatında nasıl sürekli hâle getirebiliriz, bunun bir yolu var mıdır, sorusuna cevap arar ve kutun sürekliliğini, bilgi, adalet, bağışlayıcılık, merhamet, cömertlik, yumuşak huyluluk, sabır, metanet gibi erdem değerlerinde bulur. *Kul*'u sürekli kılmak böyle bir zihin durumunu ve ruh yüceliğini gerektirir. Bu da ancak düşünme yetisini eğitmek ve etkin hâle getirmekle gerçekleştirilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Düşünme Eğitimi, Kutadgu Bilig, Kut, Bilgi, Erdem.*

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, e-posta: vefatasdelen1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3937-3413

Atf / to cite: Taşdelen, V. (2024). “Kutadgu Bilig'de Zihin Eğitimi”. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBIID*. 7, 1-18. DOI: 10.62068/visbid.1482160

Abstract

Thinking is one of the most distinguishing characteristics of humans. Man/woman can understand through thinking, find his/her way through thinking and solve inherent problems after giving some thought. Any educational activity, regardless of its type, initially aims to train the ability of our thinking. Thus although there are relatively new definitions such as “education of thinking”, “philosophy with kids”, “critical and creative thinking skills” education of thinking is in reality as ancient as the roots of humanity. The reason is activities such as knowing, understanding, living, and creating value collectively delineate man’s main mission on the earth. Scholars, philosophers, ethicists, scientists and educators are those who contribute to the development of thinking ability. Currently, training of the mind within the frameset of goodness values so as to create a culture of living and worldview to the end of eventually liberate and improve the person is among the key objectives of education of thinking. Education of thinking does not merely consist of philosophy or purely pedagogy; it is the combination of both. From the view of philosophy tradition, it is witnessed that actions such as “education of thinking”, and “philosophy with kids” are structured in relation to philosophers Socrates, Plato, Aristotle, Rousseau, Kant, and Dewey. From this approach, as is possible to reconstruct Westerner philosophers’ views with respect to “education of thinking”, “philosophy for kids” it is similarly viable to reconstruct the works of oriental philosophers/scholars. One of these works is *Qutadgu Bilig*. Written in 1069 during the reign of Karahanlı state by Yusuf Khas Hajib whose mission was “has haciblik” (caring for the problems of commoners and informing khan –the ruler- about their issues) basically stands out as a piece of literary work aiming to educate thinking ability and discipline one’s emotions, behaviors and personality with the highlighted values. This work attempts to answer the question how to make *qut*, a coincidental and luck based condition; meaning “gizmo, fate, fortune, happiness, state” and representing state of goodness of men whose existence is only temporary as a permanent entity in humans’, society’s and state’s life and if it can be achievable at all; the work attributes the continuity of *qut* (Bliss-Joy-Happiness) in values of virtue such as knowledge, justice, forgiveness, compassion, generosity, tender, patience and perseverance. To ensure the continuity of *qut* requires such a higher mental state and holy spirit. That is only viable through educating and activating one’s thinking ability.

Keywords: *Education of thinking, Yusuf Khas Hajib, Qutadgu Bilig, Qut, Knowledge, Virtue.*

Giriş

Değerler eğitimi gibi düşünme eğitimi de günümüz pedagojisinin öne çıkan konuları arasındadır. Analitik düşünme, pozitif düşünme, yansıtıcı düşünme, eleştirel ve yaratıcı düşünme gibi her biri düşünmenin farklı tür ve biçimini ifade eden zihinsel etkinlikler, düşünme eğitiminin çerçevesi içinde yer alırlar. Günümüzde düşünme eğitiminin öne çıkmasının temel nedenlerinden biri, çocuklara ve onların eğitimine verilen değer yanında yeryüzündeki insanlık ruhunun gelişmesinde düşünme eğitiminin oynayabileceği rolün daha yakından anlaşılmış olmasıdır. Bunun yanında gençlerin ve hatta yetişkinlerin düşünme becerilerinde gözlemlenen yetersizlik, “çocuklar için felsefe”, “eleştirel ve yaratıcı düşünme” gibi sonuçta her birisi düşünme becerilerinin eğitimi amaçlayan faaliyet alanlarının doğmasına yol açmıştır.

“Düşünme eğitimi” yaklaşımları nispeten yeni olsa da düşünme terbiyesi insanlık tarihi kadar eskidir. Bunun nedeni, bilme, anlama, yaşama, değer üretme faaliyetlerinin insanın yeryüzündeki konumunu tanımlıyor olmasıdır. İnsan, hep düşünme, bilme ve anlama yetisiyle birlikte varoluştur; bu temel konumdan uzaklaştığında insan olma özelliğinden de uzaklaşmıştır. Mevlânâ, “İnsan düşünceden ibarettir” derken (Mevlânâ, 1985: 299), Pascal, “Ben elsiz ayaksız bir insan düşünebilirim, ama düşüncesiz insan düşünemem; bu ancak bir taş ya da yırtıcı hayvan olurdu” derken (Pascal, 1966: 22), düşünme yetisinin insanın insan olmasındaki payına da dikkat çekmişlerdir. Aynı şekilde Türk-İslam kültürünün temel eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig (KB)*’de de akılsız, düşüncesiz, bilgisiz insanın insanlıktan uzaklaşacağına, giderek hayvana, taşa toprağa benzeyeceğine dikkat çekilir (*KB*, 139). Akıl unsuru, insanın insan olmasındaki merkezi konumu ile *Kutadgu Bilig*’de en yüksek derecede yer alır. Akıl, insanlığı aydınlatan ışık, iyiliğin kapılarını açan anahtar olarak görülür; akılsız kişilerin boşlukta kalacağı ve insan olma potansiyellerini yitireceği düşünülür. Konuşma, bilme, anlama, değer, ahlak ve hukuk üretme, kültür ve medeniyet unsurları ortaya koyma, düşünme faaliyetinin ürünleridir. Bu öneminden ötürü öteden beri insanın düşünme yetisini eğitmek en önemli faaliyetler arasında yer almıştır; ancak yine de bu o kadar kolay olmamıştır. Günümüzde geline uygarlık seviyesinde bile insanoglunun kendisi ve içinde yaşadığı evren için hâlâ en büyük tehlike oluşu, bu zorluğu göstermektedir. İnsanlık tarihinde görülen peygamberler, bilgeler, filozoflar, ahlakçılar, bilim adamları ve eğitimciler, düşünme yetisini, bireyin mutluluğunu, yaratıcılığını, verimliliğini ve özerkliğini tesis edecek şekilde terbiye etmeyi amaçlamışlar, bunun için mücadele vermişlerdir.

Düşünmenin bir değil, pek çok yolu vardır; ancak her düşünme faaliyeti eninde sonunda bilmeyi, anlamayı, kavramayı, sorun çözmeyi ve üretimi amaçlar. Bu unsurlar düşünme faaliyetinin kalitesini de gösterir. Şu hâlde düşünme eğitimi doğru/uygun düşünme tutumları geliştirme konusunda kişinin aklını terbiye eden bir eğitimidir. Buna göre akıl, bir düşünme yetisi olarak, eğitime, bilgilendirilmeye, biçimlendirilmeye gereksinim duyar. Denilebilirse o işlenmemiş madenler gibidir; düşünme eğitimi ile biçimlendirilmesi, eleştirel ve yaratıcı düşünce tutumlarının kazandırılması gerekir.

Türk bilgelik geleneğinin en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1070 yıllarında yazılıp Karahanlı hükümdarı Uluğ Buğra Kara Han'a sunulmuştur (KB, 1959: 2). Bu tarih, yine aynı topraklarda doğmuş, belirli bir süre oralarda yaşadktan sonra Bağdat gibi dönemin bilim, felsefe ve kültür merkezine göç etmiş bir başka bilgenin, Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ü Lügat-it-Türk*'ü yazmakta olduğu; yine Bağdat, Nişabur, İsfahan, Rey, Herat gibi kültür merkezleri başta olmak üzere Nizamiye Medreseleri'nin açıldığı, Ahmet Yesevi'nin manevi ve ahlaki değerler çerçevesinde bir eğitim ve terbiye hareketi oluşturduğu, daha sonraki dönemlerde de sürecek olan "Asya aydınlanması" olarak nitelendirilebilecek bir dönemdir. Yusuf Has Hacib, Karahanlı devletinin "has hacib"i olarak görev yapmış, dönemin bilge kişilerinden biridir. *Kutadgu Bilig*'den başka bir eseri günümüze ulaşmamıştır. Bu eser, daha Platon'la başlayıp günümüze doğru aktarılıp gelen, devlet ve toplum felsefesi konusunda yazılmış önemli eserlerden biridir. Yusuf Has Hacib'in Platon ve Aristoteles'ten haberi olup olmadığı konusunda kitapta herhangi bir ifade geçmez; bununla birlikte "adap/erdem" kavramı etrafında örüntülendirdiği "insan", "adalet", "devlet", "düzen" ve bütün bunlara temel teşkil edecek şekilde "bilgi" değeri açısından benzeşen görüşlerinin olduğu görülebilir. Bu filozofların görüşlerinin ona doğrudan olmasa bile en azında Farabî yoluyla ulaşmış olduğu düşünülebilir. 6645 beyitten oluşan eser, bir hikâye çerçevesinde bilgeliği, adaleti, cömertliği ve cesareti temsil eden hükümdar Kün-Doğdı; aklı, bilgeliği, sağduyu ve mahareti temsil eden vezir Ay-Toldı ve Öğdülmiş, zühdü ve akıbeti temsi eden Odgurmış arasında geçen yaşantı, konuşma ve mektuplaşmalardan oluşur.

Bu makalenin temel sorununu *Kutadgu Bilig*'de geçen düşünme eğitimi konusu oluşturacaktır. Düşünme eğitiminin ne olduğu, *Kutadgu Bilig*'in düşünme eğitimine nasıl bir yaklaşım getirdiği, aklı hangi yöntem ve tekniklerle eğitmek istediği, düşünme yetisi ile gündelik hayat arasında nasıl bir ilgi kurduğu, bu eğitimle nasıl bir insan tipi yetiştirmeyi amaçladığı sorularına cevap aranacaktır. *Kutadgu Bilig*'in bugün elimizde bulunan en eski nüshaları, muhtemelen 13. yüzyılda yazılan (istinsah edilen) Fergana nüshası, 14. yüzyılda yazılan Kahire nüshası ve 15. yüzyılda yazılan Viyana nüshasıdır (bkz. Dankof, 2015: 270, Tekin, 1989: 68). Bu araştırmaya, Reşit Rahmeti Arat'ın 1959 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan, daha sonraki çeviri ve sadeleştirme çalışmalarında da kaynaklık eden *Kutadgu Bilig* metni esas alınacaktır.

1. Kut Bilgisi

"Kut" ya da "kutluğ"un, *Kutadgu Bilig*'le aynı zaman dilimi içinde yazılmış olan Türk dilinin ilk sözlüğü niteliğindeki *Divanü Lügat-it-Türk*'te "uğur", "baht", "talih", "mutluluk", "devlet" gibi anlamlarda kullanıldığı görülebilir (Kaşgarlı, 1998: 92, 320, 304, 508). Bir beyitte, "Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir" der (Kaşgarlı, 1998: 320). Buna göre *kut*'un kişide, toplumda, devlette farklı yansımaları vardır. *Kutadgu Bilig*'in anlam bütünlüğüne bakılırsa, bu yansıma, devlette adalet; toplumda refah, bireyde mutluluk şeklinde ifade bulur. Ancak hepsinde ortak olan özellik, değer ve bilgidir. *Kut*, ancak bilgi ile bulanık, kapalı, şansa ve rastlantıya bağlı bir durum olmaktan çıkarak açıklığa kavuşur, bilinçli bir yaşantıya dönüşür. *Kut*'ta öne çıkan mutluluk, yalnız bu dünyadaki mutluluğa değil, kitabın genelinde ortaya çıkan iki katmanlı ontolojide

görülebileceği şekilde, “her iki dünya mutluluğuna” işaret eder. Eserin insan, devlet, toplum ve ahlak anlayışı, bu varlık anlayışı bağlamında şekillenir.

Söz konusu eser, *kut* üzerine geniş açıklamalarla başlar. Ona göre *kut* talihin bir ihsanıdır ve gelip geçici bir şeydir; bugün var yarın yok, bazısında var bazısında yoktur. İstikrarı ve sürekliliği olan bir şey değildir. Eserde onun bu hareketliliğini anlatabilmek için “top” metaforu kullanılır. Top nasıl ki olduğu yerde kalmaz, oradan oraya yuvarlanıp durursa, aynı şekilde kut da sürekli konum değiştirir; kuş gibi farklı dallara konar. Bu nedenle, kişi *kut*’a bağlanmamalı, inanmamalı ve güvenmemelidir (KB, 58). Hayatın değişkenliği, zamanın gelip geçiciliği *kut* konusunda kişiye fikir verebilir. Her şey gibi güzel günlerin de gelip geçici olduğu unutulmamalıdır. Fanilik bilinci bir yandan hayatın bilinçle, yeniden ve daha iyi yaşanmasını mümkün kılarken bir yandan da zor zamanlara hazırlık sağlar. Yusuf Has Hacib, geçici zevkleri değil, kalıcı erdem değerlerini yüceltir. Kalıcı erdem değerlerinin anahtarı olarak da “bilgi”yi görür. “Bilgisize saadet ve ikbâl gelirse, bil ki bu saadet onda sürekli olmaz” der (KB, 131). Bu durumda *Kutadgu Bilig*, rastlantısal ve şansa bağlı bir durum olan *kut*’u, birey, toplum ve devlet hayatında sürekli hâle getirebilir miyiz, bunun bir yolu yordamı var mıdır, sorusuna cevap arar ve kutun sürekliliğini, bilgi, adalet, merhamet, iyilik, cömertlik, ölçülülük, cesaret, sabır, metanet, hoşgörü gibi erdem değerlerinde bulur. *Kut*’u sürekli kılmak bir bilgeliği, bir bilinç uyanıklığını ve ruh yüceliğini gerektirir.

2. *Kutadgu Bilig*’de Eğitim

Devlet ve toplum felsefesiyle ilgili yazılmış eserlerde yönetim biçimi, adalet, toplum düzeni gibi konuların yanında bir de eğitim sorununa yer ayrılır. Platon’un *Devlet*’inde ve *Yasalar*’ında (1988: 24) olduğu gibi Aristoteles’in *Politika*’sında (1926: 300-301), Farabi’nin *Erdemli Şehir* ve *Mutluluğun Kazanılması* (1974: 38-40) isimli eserlerinde de bu özelliği görebiliriz. Daha sonra yazılan ütopyalarda da devlet sistemi içinde eğitimin yerinin ne olduğu konusu ele alınır. Bu önemlidir, zira eğitim toplumu, düzeni, devleti yöneten ve sürdüren zihniyetin yeniden üretilmesi olarak görülür. Platon’da da yöneticileri, aynı şekilde askerleri ve üretici halkı belirleyen ve yetiştiren eğitimidir. Aristoteles’te yasayı yapan, yönetimi elinde bulunduran en üst düzeyde eğitilmiş insanlardır; aynı zamanda toplumsal düzeni ve organizasyonu yapılandıran, sürdüren, halkı toplumsal düzen ve yasalar konusunda bilgilendiren; toplumun adet, gelenek ve inanışlarını canlı tutan da yine eğitimidir.

Kutadgu Bilig bir siyasetname, bundan önce de bir eğitim ve yaşama kültürü kitabıdır. Onun öncelikli amacı bilgili, basiretli, uzak görüşlü, erdemli, adaletli kişilerin örnek şahsiyetler olarak yetişmesine katkı sağlamaktır. Reşid Rahmeti Arat, Yusuf Has Hacib’in bu eseri, özellikle gençlere faydalı olması, onları eğitip geliştirmesi amacıyla yazdığını söyler (Arat, 1959: IX). Yusuf Has Hacib, kitabın bu özelliğini öne çıkarmak için, “Senin bir oğlun ya da kızın doğarsa, onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka ellere bırakma. [...] Oğul-kıza bilgi ve edep öğret; bu her iki dünyada da onlar için faydalı olur.” diyerek kendi zamanının eğitim koşulları çerçevesinde pedagojik bir tutum sergiler (KB, 326).

Eğitimin yaşı yoktur, ancak ona en çok ihtiyaç duyanlar çocuklar ve gençlerdir. “Çocuk bilgi isterse öğrenmeye küçük yaştan başlanmalıdır. İnsan, küçük çocuk iken, bilgi öğrenir ve büyüyünce, dileğine kavuşur. Bilgi, fazilet, iyi tavır ve hareketi insan öğrenir ve böylece gidişi düzelir” (KB, 139). Çocuğu öğretmek, terbiye etmek büyüklerin temel görevidir (KB, 137). Küçük yaşlarda elde edilemeyen bir tutum ve davranış biçimi büyüyünce de elde edilemez. Nitekim *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *kurug yığaç egilmes* (kuru ağaç eğilmez) şeklinde ifade bulan “Ağaç yaşken eğilir” atasözü de geleneğin ve halk bilgeliğinin bu konudaki açık anlayışına işaret eder (Kaşgarlı Mahmud, 1999: 198). Yusuf Has Hacib şöyle der: “Baba oğlunun yetişmesi için emek sarf ederse, oğlu o terbiye altında iyi olarak yetişir. Baba oğlunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse, annesi ve babası bundan dolayı saadet duyar. Eğer onu sıkı bir terbiye altında yetiştirecek biri bulunmazsa, çocuk heder olur; sen artık ondan ümidini kes. Babası âlim ve zeki ise oğluna daima sıkı bir terbiye vermelidir; bunun usulü, çaresi budur. Tecrübeli, yaşını başını almış ve çocuk sahibi insan ne der, dinle: Kimin çocukları naz içinde yetişirse o kimseye ağlamak düşer, keder ona mukadderdir. Baba çocuğunu küçüklüğünde başıboş bırakırsa, kabahat ve suç çocukta değil, babadadır. Çocukların tavrı, hareketi kötü ise, o kötülüğü baba yapmıştır; çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur. Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altına alıp ona her şeyi öğretirse, çocuğu yetiştirip büyütünce, sevinir. Ey baba, çocuğunu sıkı terbiye et; arkadan gelenler sana gülmeyinler. Çocuklara fazilet ve bilgi öğretmeli ki, onlar iyi ve güzel yetişsinler” (KB, 98).

Soyluluğun, özgürlüğün, asaletin bir kader olarak belirlediği eski dönemlerde kuşkusuz doğuştan getirilen özellikler önemlidir. Doğuştan asil ve özgür doğmuşsanız, hayatınız boyunca soylu, asil ve özgür birisi olarak yaşarsınız; aynı şekilde köle, köylü, sıradan kişi olarak doğmuşsanız, hayatınız yine o şekilde sürüp gider. Geleneksel Türk ve İslam kültüründe sınıfsal ayrımlar her ne kadar kesin, katı ve değişmez nitelikte ortaya çıkmadıysa da yine de toplumsal yapının oluşmasında etkili olmuştur. *Kutadgu Bilig*'de soyluluk sadece doğuştan getirilen bir özellik olarak görülmez, “ahlaksal arılık”, “iyi ve erdemli bir soydan gelme” anlamında da kullanılır; soyu ve kökü temiz insanların iyi olacağı, yöneticilerin de bu tür insanlardan olması gerektiği hususu üzerinde durulur (KB, 183). “Bey, doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir ve böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir” (KB, 147). Eserde, bir yandan bilgiyi öğrenmek için gösterilen çaba yüceltilirken diğer yandan da hikâyenin kahramanlarından Ay-Toldı'nın bilgi ve eğitimle kendi sınıf ve statüsünü nasıl değiştirdiği anlatılır.

Kutadgu Bilig'de eğitim bağlamında, John Locke (2013: 311)'un “beyaz sayfa” (*tabula rasa*) kavramını hatırlatacak şekilde bilginin kaynağı konusunda kısa bir sorgulama da yer alır: Bilginin kaynağı yaşantılar, deneyimler ve öğrenmelerdir. İnsan doğuştan bilgi getirmez, bilgiyi öğrenme yetisi getirir (KB, 138). Bilgi, insanın kendini inşa etme ve eğitmeye yönelik sonradan edindiği kazanımlardır; kimse doğuştan bilgili ve eğitilmiş doğmaz. *Kutadgu Bilig*'de “İnsan akıldan başka bütün faziletleri öğrenir ve böylece gelişir”, “İnsan doğuştan âlim doğmaz, sonradan öğrenir; dil doğuştan konuşmaz, zamanla konuşmaya başlar” gibi ifadeler geçer (KB, 129, 291). *Kutadgu Bilig*'in ısrarla üzerinde durduğu konu, insanın ancak eğitimle insan olma kapasitesini etkin hâle getirebileceği hususudur. Bu yetenek ve kapasite “tanrı vergisi” anlamında “gönül” olarak geçer (KB, 139). Eğitim, hem doğuştan getirilen yetenek ve kapasite, hem de bilmeyi ve öğrenmeyi istemek anlamında

“gönüllü” olmayı gerektiren bir etkinliktir. Bu anlam, Arapça “talep etme” fiil kökünden gelen “talebe” (öğrenmeyi isteyen kişi) adlandırmasıyla daha da açık hâle gelir.

3. *Kutadgu Bilig’de Düşünme Eğitimi*

Felsefenin kendini kendi tarih ve geleneği üzerine inşa etme faaliyeti dikkate alındığında, “düşünme eğitimi”, “çocuklarla felsefe” gibi etkinliklerin Sokrates, Platon, Aristoteles, Rousseau, Kant gibi klasik filozoflara değin geri götürüldüğü görülebilir. Nasıl ki Batılı filozofların görüşleri “çocuklarla felsefe” kapsamında yeniden ele alınıp değerlendirilebiliyorsa, aynı şekilde Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Miskeveyh, İbn Haldun, Mevlâna, Kınalızâde Ali gibi İslam filozof ve bilgelerinin eserleri de çocuklarla felsefe bağlamında yeniden okunabilir. Bu kapsamda Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig* isimli eseri üzerinde de durulması, yeniden okunması gereken eserlerden biridir; zira o, öncelikle düşünme yetisini eğitmek, bu şekilde duyguları, davranışları ve kişiliği terbiye etmek isteyen bir eserdir. Düşünme yetisi, onda dünyayı, hayatı ve ölümü anlamakla ilgilidir. İnsan yaşamı sadece dünyayı kapsamaz; onda fizik ve metafizik bir arada bulunur. Bu iki katmanlı ontoloji, öncelikle ahlaki bir tutum ve yaşama kültürü olarak ortaya çıkar; zira hayat, dünya ile sınırlı görülmez. İyi eylem sonluyu sonsuza, maddi olanı manevi olana, bu dünyayı öte dünyaya bağlayabilen eylemdir.

Platon, *Sofist* ve *Yasalar* diyaloglarında insanın ruhsal/zihinsel, duygusal, ahlaksal ve bedensel olarak eğitilmesi gerektiğine işaret eder. Ona göre eğitilmemiş insan, hastadır (1892: 304 - 1988: 21). *Kutadgu Bilig’de* de aynı şekilde cehaletin bir hastalık olduğu, kişinin bilgi ve eğitimle nasıl şifaya kavuşabileceği konusu üzerinde durulur: Şöyle der: “Bilgiyi bilen insandan hastalık uzaklaşır; bilgisiz insan hep hastalıklı olur; hastalık tedavi edilmezse insan ölür. Ey bilgisiz! Git hastalığını tedavi ettir” (KB, 22-23). Yusuf Has Hacib, bu hastalığı sadece kişiye özgü bir durum olarak görmez, kapsayıcı bir illet olarak devlet ve toplum hayatında da görür. Yöneticilerin akıl ve bilgi ile devleti cehalet hastalığından kurtarıp şifaya kavuşturması gerekir (KB, 162). Eğitim zihni, duyguları ve bedeni terbiye etmesiyle zaten bir bütün olarak düşünme ve değer eğitimidir. Bilgi, akıllı kılma, düşünme etkinliğini başlatabilmek için gereklidir. Bilgi ve düşüncenin birlikte ele alınması gerekir; ancak bilgi sayesinde düşünme edimi gerçek ve doğru bir yolda ilerleyebilir. Yeterli bilgi birikimi yoksa akıl kendini geliştirecek güç ve kaynaktan yoksun kalır. Buna göre bilgi aklın kendisiyle kendini aktif hâle getireceği temel malzemelerden biridir. Bu durum, “İnsan işe başlarken bilgi ile başlar ve akıl ile sona erdirir. Bilgi olmazsa akıl işe yaramaz” diye dile gelir (KB, 149). Zihnin öğütterek ürüne dönüştüreceği, kendisiyle farklı alanlara yol bulacağı temel güç, bilgidir. Zihin; bilgi ve düşünceyle kendi karanlığından kurtulur. *Kutadgu Bilig’de*, özellikle toplumu yöneten kişilerin bilgi ve düşünce birikimi açısından donanımlı olmaları gerektiği hususu üzerinde durulur: “Beyler işlerinde yanılırlarsa onların beyliği hastalanmış demektir, tedavi edilmesi gerekir. Beylik hastalığının tedavisi ise akıl ve bilgi ile, onu akıl ve bilgiyle iyileştir. Akıllı ve bilge hükümdarların her iki dünyada da makamı yüksek olur. Her iki dünyayı bulan insan kutlu olur (KB, 149).

Bilgi, *Kutadgu Bilig’de* teorik ve pratik bağlamda ortaya çıkar. Öncelikle dünyayı, evreni ve insanı aydınlatma konusunda ortaya koyduğu bir değer vardır. Bilgi bilmek, insanın kendisindeki ve evrendeki sırrı anlaması, kendisini ve evreni yine kendisine aydınlık kılması, varlığın örtülerini

aralamasıdır. Bilgi bilmek, hakikate ermektir. İnsan olmanın anlamı, bedensel aktivitelerden çok zihinsel kavrayışta ve duygusal arılıkta ortaya çıkar. Bu teorik ve pratik kavrayış, “İnsan öğrenerek âlim olur. Bilgi sahibi olduktan sonra her işi yoluna girer” şeklinde dile gelir (KB, 291). Bu anlamda bilmek sadece bilgi bilmek değil aynı zamanda yapabilmek, üretebilmek, çözebilmektir de. Güçlükler önce bilgi ve düşünce ile çözülür. *Kutadgu Bilig*'de ne zaman, hangi çağ ve devirde olursa olsun, insan için iyi yaşantının, bilgi, güzel düşünce ve iyi sözle mümkün olabileceği, yüksek konuma ancak bu erdem değerleri sayesinde erişebileceği vurgusu vardır. Sözün yürüyecek yolu bittiğinde, savaş ve şiddet gibi insan ruhunun inceliklerini yansıtmayan seçenekler ortaya çıkar. Ancak insanın ruhsal ve zihinsel dünyasında, her şeyden önce sözün iş görmesi, sorunun sözle ele alınması ve yordanması gerekir (KB, 26-27). Yusuf Has Hacib şöyle der: “Bütün kör düğümler bilgi ile çözülür; bilgi bil, anlayışlı ol, akıl ile yaşa. Bilgi ile iş gör, sözün doğru olsun; öğrenmekte devam et, bugününü boş geçirme” (KB, 233). Bilme arzusu ve isteği her an aktif, kişi öğrenmeye her an hazır olabilmeli; sadece kitabın ve öğretmenin değil, hayatın da öğrencisi olabilmelidir. Yusuf Has Hacib, “ya öğrenen ol ya öğretene” der. Bunun dışında kalmak insani hasletleri zayıflatır ve kişiyi yavaş yavaş koyu bir karanlığa doğru sürükler.

Bilginin ve deneyimin işlenmesiyle oluşan düşünce, gündelik hayatın bütün alanlarını kucaklar; yönetim, ahlak, adalet ve mutluluk gibi temel konularda insana bakış ve yön kazandıran bir etkinlik olarak ortaya çıkar. Düşünme eğitiminde hakikatin anlaşılması ve araştırılmasına yönelik “teorik düşünme” ile yapıp etmeye, gündelik hayatın problemlerini çözmeye yönelik “pratik düşünme”nin bir arada olduğu görülebilir. Başta devlet ve toplum işlerinin uygun şekilde ilerleyebilmesi için öncelikle uygun bir düşünme faaliyetinin gerçekleşmesi gerekir. Düşünme faaliyetine kendi hayatını erdemli ve verimli şekilde sürdürebilmesi için herkesin ihtiyacı vardır; ancak devleti ve toplumu yönetenlerin ona daha fazla sahip olması gerekir. Düşünme yetisini en iyi şekilde eğitip aklını etkin kılabilen kişi hakikati daha iyi kavrayabilme, adaleti ve düzeni, *kenf*'u ve mutluluğu en iyi görebilme kapasitesiyle Platon'un “bilge kral”ı ile benzeşir. Buna göre hayır ve adalet, mutluluk ve refah bilgi ve düşünceden; yıkım ve zulüm ise bilgisizlik ve düşüncesizlikten kaynaklanır. Yöneticinin bilgili ve düşünme yetisi etkin birisi olması gerekir; aynı şekilde birlikte devleti yönettiği ve topluma düzen verdiği kişiler de bilgi ve bilgelikten pay almış; doğru düşünebilme, doğru hüküm verebilme, doğru kararlar alıp doğru seçimler yapabileme melekesine sahip kişiler olmalıdır. Aklın ve sağduyunun temsilcisi Ögdülmiş bir yönetici adayına şöyle tavsiyede bulunur: “Münasebette bulunacağın diğer bir zümre de âlimlerdir; onların ilmi halkın yolunu aydınlatır. Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset; çok veya az, onların bilgilerini öğren. Faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırt ederek, doğru ve temiz yol tutan bunlardır; mümkünse, ilimlerini öğren ve bilgilerini bil; onlara iyilik yap ve yardımda bulun. Dünyada bu âlim ve hâkimler olmasa idi, ekilmiş olsa bile yerden yiyecek çıkmazdı. Onların ilmi halk için bir meşale oldu; geceleyn meşale yanarsa insanlar yolu şaşırılmazlar. [...] Onlara karşı kaba ve sert bir dil kullanma; tuz-ekmek yedir [ihşanda bulun], saygı göster ve hürmet et. Onları dinle ve bilgilerine göre hareket et; tavır ve hareketleri hakkında arkalarından dedi-kodu yapma. [...] Bunları koyun sürüsünün koçu telaki et; onlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler. Bunlar ile münasebet kur ve iyi geçin; böylece saadete kavuşarak iki dünyada mes'ûd olursun” (KB, 314).

Görüleceği üzere *Kutadgu Bilig* insanlar arasındaki bireysel farklılıklara dikkat çeker ve bunu temel bir ilke olarak göz önünde bulundurur. Eğitimde bireysel farklılıkların öne çıkarılması oldukça çağdaş bir yaklaşımdır; asıl olan bireyin kendi kapasitesi doğrultusunda, kendi hızında, kendi yetenek ve eğilimlerine uygun şekilde öğrenmesidir. Yusuf Has Hacib şöyle der: “Bir olan Tanrı insanoğlunu yarattı; bunlar arasında büyük var, küçük var, kötü ve iyi adlı olanlar var. Bilgili, bilgisiz, fakir ve zengin var; akıllı, akılsız ve küstah var.” Her bir birey diğerlerinden farklı olarak kendine özgü bir özellikle dünyaya gelir. Bazılarının eğitilebilirlik özelliği diğerlerinden daha fazla, bazılarının daha düşüktür. Farklı doğal insanların yetenekleri ve düşünme kapasiteleri de farklıdır. Bu yaklaşımda, bireyselleştirilmiş eğitimin, neredeyse günümüz anlayışını yansıtacak derecede öne çıktığını görebiliriz. Bireysel farklılıklar sadece eğitimde değil, yönetimde, hatta hayatın bütün alanlarında söz konusudur. Bu konu şu şekilde geçer: “Beyin [hakanın] nasıl olması gerekir ki bunların [birbirinden çok farklı özelliklere sahip insanların] başına geçsin, memleket düzene girsin, halk zenginleşsin; göçtüğü zaman da iyi nam bıraksın” (KB, 146). İnsan doğası ve yönetim sorunu, önemli bir konudur. Farklı tabiattaki insanların bir arada ve barış içinde nasıl yaşayabilecekleri bugün de çağdaş yönetim biliminin temel sorunlarından birisidir. Benzer şekilde farklı doğal öğrencilerin, kendi özellik ve eğilimlerine uygun şekilde nasıl eğitilebilecekleri, çağdaş pedagojinin en çok üzerinde durduğu konular arasındadır.

Doğuştan getirilen kapasite konusunda kişinin bir etkisi ve tercihi olamaz; ancak düşünme kapasitesini etkin hâle getirecek çabayı bizzat kendisinin sergilemesi gerekir. “Bilgi ve akıl insan için köstek [denetleyici]’tir; [onun] hareketi doğru ve işleri ölçülüdür. Merhametli Tanrı seçmiş olduğu kulunun hareketini ve dilini akıl ile kösteklemiştir. Akılsız ölüdür, akıllı ise diridir; akıl insanları bu şekilde birbirinden ayırır. İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl bir meşale gibi onu aydınlatır. Her türlü iyilik akıldan gelir; insan bilgi ile büyür ve temayüz eder. İnsanoğlu bu ikisi ile yükselmiştir; o doğruluk yolunda bu iki şey ile muvaffak olur. Bilgiden daha büyük başka ne vardır? İnsanı hayvandan ayıran şey bilgidir; insanoğlu bilgi ile hâkim vaziyete geçmiştir. Yürü hayvan olma; akıllı ol ve bilgi öğren; bilgi ile söyle, sözün muteber olsun” (KB, 33, 140). Burada aklın ve düşüncenin önemli özelliklerinden birinin öne çıktığı görülebilir. Akıllı bilgi ve değerle terbiye edilen kişi, metinde geçtiği üzere “köstek” [dizgin] sahibidir. “Dizgin”i duygu ve davranışları kontrol edebilme yetisi anlamında “öz-denetim” (*autocontrol*) olarak anlayabiliriz; zira “köstekli olan yakışsız şeylere gitmez”; kişi, mutlu olabilmek için kendini tutmayı, duygularını, isteklerini, tutkularını dizginlemeyi başarabilmelidir. “Nefsine hâkim olan insan, kendisini saadete erdirecek kudrete sahip olur” (KB, 33, 196).

Düşünme eğitimi bu çerçevede öncelikle insana kadim erdem değerlerinden “kendini bilmek”yi, “ölçülülüğü” ve “kendine hâkim olmayı” öğretir; kişi düşünme yetisini eğitmek suretiyle ruhunu terbiye eder; özeleştirir, özdenetim ve özyönetim becerisi kazanır. Bu sayede ne yapacağı ve kim olacağı konusunda karar verip bir tercih ortaya koyabilir, kendini kontrol edebilir. Kıskançlık, hırs, öfke, şiddet gibi doğal ve yıkıcı duygularla mücadele edebilir; düşünerek, seçerek ve isteyerek davranmayı ve farkında olarak yaşamayı öğrenir. Böylece kendi hayatı üzerinde bir tefekkür ve bilinç oluşturur. Asıl olan kişinin doğuştan getirdiği kapasite kadar, hatta bundan daha fazla, söz konusu kapasiteyi nasıl şekillendirdiği ve ne kadar geliştirebildiğidir. Asıl olan insanın kendisini geliştirmek için alacağı karar, yapacağı seçim ve harcayacağı çabadır. Yusuf Has Hacib, “İnsan bilmediğini isterse

öğrenir; hiç kimse doğuştan âlim doğmaz. İnsan öğrenerek âlim olur” der (KB, 116, 138, 139, 147, 148); bu şekilde insandaki öğrenme ve yeni davranışlar edinme melekesine vurgu yapar. Kişi, öğrenme gücü ile deneyim kazanır; bilgi ve anlayış elde eder. Günden güne anlama, kavrama, sorun çözmeye gücünü yükseltir. İnsan öğrenerek yaşamayı, öğrenerek gelişmeyi, öğrenerek değişmeyi ve yeryüzündeki varoluşunu yetkinleştirmeyi başarır; bilgi ve düşünme yetisi sayesinde insan olma güç ve kapasitesini artırır. Bu anlayış, eğitimin, insanın kendini yetkinleştirmesi yönünde büyük bir güce sahip olduğunu söyleyen Kant’ın düşünceleriyle benzer (bkz. Kant, 1992: 6-7).

Kişi bilgili doğmaz, öğrenme melekesiyle doğar; düşüncelerle doğmaz düşünceyi elde etme gücüyle doğar; bilgi ve düşüncelerini zenginleştirip kendini geliştirebilme imkânı ile doğar. Eğitim, düşünme yetisinin eğitimiyle başlar. Düşünme yetisini eğiten kişi, duygu ve heyecana kapılmadan bakabilmeyi; derinlikli, etraflı ve esnek şekilde düşünebilmeyi öğrenir. “Akıllı tarif et bana, mahiyetini anlat. Yüzü, görünüşü, tavır ve hareketi nasıldır; yaşı, derecesi, boyu posu nasıldır?” Bu soru, Ögdülmiş’in şahsında şöyle cevap bulur: “Akılın hareketi doğru, itibarı büyüktür. Yüzü, şekli güzel; daima genç ve dinçtir; her türlü iyiliğe geçit veren odur. Halim, selim ve sakın tabiatlıdır; bütün canlılar için şefkat dolu bir gönüldür. Nereye dokunsa, orası düzelir; nereye sözü erişse, orası söze uyar. Sıcak yüzlü, herkes için sevimlidir; insanlar ondan fayda görürler. Keskin gözlü ve uzak görüşlüdür; hangi işe el atsa, ayağı sağlam basar. El sürdüğü iş ne kadar bulanık olursa olsun, süzülüş, saf bir hâle gelir; ne kadar ters düğüm varsa bir bakışla çözer. İşlere sağdan soldan, önden arkadan, her cepheden bakar; hâl çaresini ve zamanını bilir” (KB, 140-141). Yusuf Has Hacib, bu şekilde düşünme edimi için bilgiyi öne çıkarırken düşüncenin olası bütün perspektifleri kucaklaması gerektiğini söylerken, eleştirel ve yaratıcı düşünme yaklaşımı sergiler. Burada dogmatik tutum değil, eleştiren, kuşku duyan, sorup sorgulayan bir yaklaşım öne çıkar. Bir kişinin düşünme yetisini eğitip eğitemediği, onun tutumlarından, yaşama sivilinden anlaşılabilir. Düşünme yetisini eğitebilmiş kişi, “Akıllı ve doğrudur, dili ve sözü yumuşaktır. Halim [yumuşak huylu], sakın, mütehammil [tahammüllü] ve sabırlıdır. İşe dikkatle bakar ve sükûn ile ele alır. Tavır ve hareketleri ihtiyara benzer; fakat dikkat edilirse yaşı gençtir. İster hükümdarın has müşaviri, isterse en değersiz bir köle olsun, herkes onu iştiyakla arar. Akılın hareketi ihtiyardır, fakat kendisi gençtir; akıl nerede ise git, ona yapış. Küçüklüğü sevimli, ihtiyarlığı sakın, kendisi halim, alçak gönüllü ve çok faydalıdır” (KB, 142). *Kutadgu Bilig*’de eğitilmiş akıldan, doğru kararlar alıp doğru tercihlerde bulunabilen, bilgi ve verileri uygun şekilde işleyip analiz edebilen etkin düşünme yetisi, “bilgi ve erdem değerlerinin başı” olarak söz edildiği görülebilir.

Düşünme eğitiminin öncelikli amacı erdemdir, erdemli bireydir. Hayatı düzene koymayan, anlamlı ve değerli kılmayan, kişiliği geliştirmeyen bir eğitim, kendi amacından uzaklaşır, eğitim olma özelliğini kaybeder. Düşünme yetisinde değişim gerçekleşmedikçe, düşüncede ve yaşamda, karakter ve kişilikte de gerçekleşmez. Düşünceye dayalı bir yaşama eğitimi, hayatı öncelikle tesadüflerin eseri olmaktan çıkarır; anlamlı, değerli ve bilinçli hâle getirir.

4. *Kutadgu Bilig’de Düşünme Eğitiminin Yöntemleri*

Peki, düşünme eğitiminin yöntemleri nelerdir; insanın aklı ve düşünme yetisi hangi yöntem ve tekniklerle eğitilebilir? Bu sorunun cevabı konusunda *Kutadgu Bilig’de* bazı ipuçları bulunabilir. Söylenebilecek öncelikli şey, yaşama ve düşünme tutumlarının küçük yaşlardan itibaren kazandırılması gerektiğidir. Bu yüzden düşünme eğitiminin bilgi eğitimiyle birlikte ve ona koşut şekilde verilmesi şarttır. *Kutadgu Bilig’de* konu şu şekilde geçer: “Çocuğuna bilgiyi henüz küçükken öğret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse, hayatta muvaffak olur. Oğul-kız küçüklükte ne öğrenirse, yaşlanıp ölünceye kadar onu unutmaz” (KB, 116). Küçük yaşlardan itibaren düşünme tutumlarının kişiye kazandırılması, ama öncelikle bilgi verilmesi söz konusu olur. Doğru düşünme tutumları kazanabilmek için, bilgi önemlidir; bilgisiz zihin doğru düşünme atımları gerçekleştiremez; koşullara uygun çözümler getiremez; daha çok bedensel ve içgüdüsel yönlendirmelerin etkisinde gözleri kapalı gibi yaşar.

Bilgi edinimine ek olarak, atasözü, özdeyiş, hikâye, fıkra gibi hayatın içinden süzülüp gelen sözlü ve yazılı gelenek unsurları, büyük tecrübelerin ürünü olarak düşünme eğitime zemin oluşturur. Yusuf Has Hacib, “dinle, gönlü uyanık kişi ne der”, “takva sahibi ne der”, “şir söyleyen ve sözü mana ile dizip bize bırakan kişi ne der”, “kanun adamı ne der”, “akıllı insan ne der”, “bilgili ve hakim insan ne der” gibi ifadelerle sözlü gelenekten, bilginlerden, devlet adamlarından, askerlerden, deneyimli kişilerden sık sık alıntılar yapar, özdeyişler aktarır; bu şekilde sözün eğitici ve geliştirici yönü üzerinde durur. Kişinin sadece kendi düşünmesinin yeterli olmadığı, düşünce tarz ve yollarını tanıyabilmek için başkalarının düşüncelerinden, özellikle de bilge sözlerinden yararlanması, bu arı duru ifadeleri “nefis bir yemek gibi” yemesi gerektiğinden söz eder (KB, 180). Kitap bu eğitici özelliği ile aynı zamanda bir özlü sözler seçkisi niteliği de taşır.

Kutadgu Bilig’de günümüzde olduğu şekliyle “formal” bir eğitimden söz edilemez; daha çok kişinin kendi iradesi ve isteği ile kendini eğitip duygularını terbiye etmesinden, kendi yaşam deneyiminin öğrencisi olmasından, bu konuda çaba harcamasından söz edilir. Düşünme eğitimi denildiğinde sadece okullarda verilen eğitim kastedilmez; aksine ailede başlayan, sosyal çevrede pekişen, kişinin yaşam deneyimleriyle yön ve biçim kazanan bir tutum ve beceri kazanma sanatı anlaşılır; küçük yaşlardan itibaren başlayan, aileyi ve sosyal çevreyi öne çıkaran bir kültürlenme üzerinde durulur. Akıl, bilgeliğin, sağduyu ve erdemin temsilcisi olan Ögdülmiş’in durumu bu şekildedir. O, iyi bir ortam içinde doğduğu için, küçük yaşta babasını kaybetmiş olmasına karşın iyi bir insan olabilmıştır. Ailenin sahip olduğu değer duygusu, çocuğa da geçer. Bu yüzden bireyin ve toplumun çekirdeği olarak aile kurumunun önemi üzerinde durulur. İyi aile ve iyi birey, giderek erdemli ve düzenli toplum anlamına gelmeye başlar. Düşünme eğitimi öncelikle bir ruh, zihin, akıl ve duyu terbiyesi olduğu için, çevreden gelecek katkıya son derece açık olan bir eğitimidir. Model olarak öğrenme, geleneksel toplumlarda, hatta günümüzde bile, en etkili davranış eğitimi yöntemi olmuştur. Kişi toplumda yaşarken; bakarak, görerek, taklit ederek, model olarak öğrenir. *Kutadgu Bilig’de* de bu yönde açıklamalar vardır. Çocuğun ailesine benzemesi, beyin çocuğunun bey, halkın çocuğunun halktan biri olması, model alma-model olma yöntemine iyi bir örnektir. Bu çerçevede sadece değerler eğitimi için değil, düşünme eğitimi için de bireyin önünde iyi örneklerin bulunması gerekir.

Söz çok önemlidir. Sözü güzelleştirmek düşünceyi güzelleştirmek olacaktır. “Menekşe kokulu sözler”den söz eden *Kutadgu Bilig*’de söz söylemek, söz dinlemek, söz anlamak konusunda geniş açıklamalar vardır. İslam kültürü içinde üretilmiş eserlerde aynı şekilde söz söylemenin, söz dinlemenin erdemi üzerinde durulmuştur. Bunun nedeni bir yandan insanın sözle kendi insanlığını açığa çıkarması, bir yandan da sözün insanın diğer insanlarla olan ilişkilerinde temel bir yere sahip olmasıdır. Söz kişinin ruhunun, benliğinin, kişiliğinin aynasıdır. Sözü bilerek ve içtenlikle söylemek, sabırla ve dikkatle dinlemek, yeri geldiğinde susmak, erdem değerlerinin başı olarak görülür. İnsan tüm erdemlere güzel sözle erişir; düşünce ve kişilik güzel sözle gelişir. Bu bağlamda düşünce eğitimi bir yönüyle söz eğitimidir; söze aşına olma, sözle gerçekliği tanıma ve sözde kendini inşa etme eğitimidir. Sözü güzel şekilde dinleyip güzel şekilde anlamak, bütün bunlarla birlikte güzel şekilde söylemek, sadece düşünme eğitiminin değil, bütün olarak ruh, zihin ve duygu eğitiminin amacıdır. Yusuf Has Hacib bunu “Aklın süsü dil, dilin süsü sözdür; insanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür” diye dile getirir (KB, 31).

Düşünme eğitiminin yöntem ve teknikleri bağlamında üzerinde durulabilecek konulardan biri de “hikâye etme yöntemi”dir. Hikâye yöntemi, bir yaşam deneyiminin aktarımı olabileceği gibi, anonim kültüre ait bir masal, bir menkıbe ya da bir fıkranın anlatılması da olabilir. *Kutadgu Bilig*’in kurgulanış biçimi, salt kuramsal değil, daha çok anlatı tipidir. Esasında eserin kendisi bir hikâyedir. Belirli bir olayı, belirli bir yeri ve zamanı vardır. Olay, belirli kahramanların faaliyeti olarak belirli bir noktada başlar, belirli bir çizgide ilerler ve sona erer. Yazar, hikâyeye anlatarak insanlığa bir ders, bir bilgi ve fikir vermek ister. Bu özelliği ile onun *Emil*’den çok önceleri yazılmış ilk “pedagojik roman” olduğu bile söylenebilir.¹ Bunun yanında “bir yönetici nasıl olmalıdır?” sorusu bağlamında, bir prensin yetiştirilmesine dair ilkeler sunan John Locke’ın *Some Thoughts Concerning Education (Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler)* isimli eseriyle de benzeşir. Zira Locke eserini öncelikle mektupta “Sir” diye hitap ettiği ve kendisinin hizmetkârı olduğunu belirttiği dönemin önemli bir yöneticisi için ve onun çocuğuna yönelik yazar (Locke, 2007: 22-24). Yusuf Has Hacib de hakan başta olmak üzere, onun etrafındaki yöneticilerin eğitimi için yazar (Dankoff, 1981: 3-4).

Kutadgu Bilig’de düşünme eğitiminin en önemli ayağını bilgi öğrenmek oluşturur. Kişi düşünme eğitimine bilgi öğrenerek başlar. Bilgi olmadan düşünme faaliyeti gerçekleşmez, gerçekleşse de sığ, dağınık, gelişigüzel ve verimsiz olur. Düşünme faaliyeti bilgilerin işlenmesiyle mümkündür; bilgi ve düşünceleri gözden geçirebilmek, onlara sorgulayıcı ve yaratıcı bir tutumla yaklaşabilmek, düşünme eğitiminin kazandırması gereken özellikler arasındadır. Bunun yanında kişinin yaşam deneyimleri de düşünme eğitimine katılır. Bu yüzden herkes, öncelikle kendi hayatının gözlemcisi olabilmeli, varoluşun tanıklığını yapabilmeli, yaşadıklarından kendi dersini çıkarabilmelidir. Dünya eğitici bir yerdir; kişi gördükleri ve yaşadıklarının öğrencisi olabilmelidir. “Benden öğüt almama ne lüzum var; ey diri, sana feleğin verdiği ibret yeter” der, Has Hacib (KB, 371). Kişi değişmeye, gelişmeye açık

¹ Bilindiği gibi “Pedagojik roman” ifadesi J.-J. Rousseau’nun *Emil* isimli eserine ait bir ifadedir. Bu eser, eğitim düşüncesinin gelişimi, çağdaş eğitim anlayışlarının ortaya çıkması açısından bir devrim, bir reform niteliğindedir. Orada bir olay, olayın belirli bir yeri ve zamanı, aynı şekilde kahramanları vardır. Bütün bu süreç boyunca ortaya pedagojik bir anlatı çıkar.

olmalıdır. Hiç değişmeyen kişi hayattan hiçbir şey öğrenmiyor, yaşadıklarından ders almıyor demektir. Değişmeyen insan, öğrenmeyen insandır. Akıllı kişi, yaşadıklarından ders çıkarabilen ve hatalarını tekrarlamayan insandır. Bu durum aynı zamanda kişinin içinde yaşadığı topluma, çevreye intibak sürecini de ifade eder. Bir musibeti bin nasihatten yeğ gören halk bilgeliği, aynı şekilde yaşam deneyimlerinin etkili bir eğitim malzemesi olduğu düşüncesini de ifade eder. Şu hâlde düşünme eğitiminin en önemli yöntemlerinden biri, bireyin, hayatın bol bol sunduğu örneklerden ve özellikle de kendi yaşam deneyimlerinden yararlanması, hayatı baştan sona bir ders olarak görebilmesidir.

Uygun sorular sorabilmek, düşünme faaliyetinin en önemli ayağını oluşturur; öyle ki, düşünmenin soru sormakla başladığı ve soru sorarak geliştiği bile söylenebilir. Sokratik yöntemin esasını oluşturan soru-cevap, *Kutadgu Bilig’de* de bariz şekilde öne çıkar. Sorarak ve dinleyerek öğrenmek, konuşarak bilgi ve deneyimini aktarmak söz konusudur. Eserde, başta eserin ana karakterleri Kün-Toğdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş arasında, kut, bilgi, adalet, sabır, iyilik, cömertlik gibi temel erdem değerleri üzerinden soru ve cevaplar, mektup ve vasiyetler şeklinde ortaya çıkan karşılıklı bir diyalog süreci olduğu görülebilir. Sözü erdemi etrafında konuşma ve dinleme önemlidir. İlme ve âlime, bilgiye ve bilgine, konuşma ve dinlemeye, söze ve yazıya büyük saygı duyulur. Adaletin ve düzenin, mutluluk ve refahın bilgi ve erdemle gerçekleşeceği inancı, düşünme eğitiminin temel hareket noktaları arasında yer alır. Ögdülmiş ve Odgurmuş arasındaki diyalogun belirli bir noktada Sokratik bir nitelik kazandığı, bir tür diyalektiğe doğru evirildiği de görülebilir. Dünya-ahret, dışa açılma-içe kapanma, inziva-toplumsal yaşam karşıtlığı söz konusu diyalektiğin merkezini oluşturur. Bu diyalektik sürecin içine hükümdar Kün-Doğdı’yı da katabiliriz. Odgurmuş dünya hayatının faniliği ve gerçek erdem, dünya işlerinden el çekmek olduğu konusunda vurgu yapar; dünya hayatını kötüler ve küçümser. Evliliğin, devlet kademelerinde görev almanın, çoluk çocuk sahibi olmanın insana getireceği yük ve zahmete değinerek hayatın bütün lezzet ve güzelliklerinin acı ve ıstıraptan başka bir şey olmadığını, kişinin bu yükten ancak onlardan yüz çevirerek ve nihayetinde ölümle kurtulabileceğini söyler. “Yüz çevirme” ona göre dindarlığın gereğidir (KB, 361-365). Odgurmuş tipi, toplumda görev almama, evliliğe yaklaşmama, kendi içine dönük yaşama, toplumsal hayattan uzak durma gibi yaşam deneyimleriyle, gerekçeleri farklı da olsa Kierkegaard’un estetikçisini çağırıştırır (Bkz. Kierkegaard, 1992). Onlar arasındaki en ayırıcı fark, bu çekilmeyi birisinin züht ve takva, diğerinin ise kösnül (*sensual*) tutkuları uğrunda yapıyor olmasıdır. Kün-Toğdı ve Ögdülmiş’in, bir müddet Odgurmuş’a münzeviliği bırakarak toplumsal hayata dönmesi, evlenmesi, görev ve sosyal sorumluluk alması, bu şekilde hayata ve insanlara katkı sağlaması, bunun da gerçek dindarlık olduğu yönünde telkinleri olur. Böylece metin içinde Odgurmuş’ın tezleri ile Ögdülmiş ve Kün-Toğdı’nın antitezleri karşı karşıya gelir. Bu diyalektik gidiş, sonunda, Odgurmuş’ın tezinin haklılığı/doğruluğu ile sona erer. Dünyayı terk etmenin, inzivaya çekilip en az ile yetinmenin dünya için bir şey yapmamanın haklılığı ağırlık kazanır; Ögdülmiş ve Kün-Toğdı’nın önceki çabaları sonuç vermez. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig’de* formüle edilen soru, yeni bir düşünme faaliyetine başlamak için hâlâ ortadadır: Peki, bu dünya ne olacak; onun için bir şeyler yapmamız gerekmez mi? Dünyadan el çekerek kemale ermek, erdemli bir hayat sürmek mümkün müdür? Sahih dindarlık hayattan çekilmeyi mi, yoksa onu sahiplenmeyi mi gerektirir? Farklı inanış çevrelerinde tarih boyunca görülen bu derin çatlak, “bir kulun iki efendiye birden hizmet edemeyeceği hususu”, “ya / ya da”

formülasyonu, bir zihniyet sorunu olarak *Kutadgu Bilig'*de de yinelenir. “Hayatı değerli görmeliyim, çünkü ölümlüyüm” gibi bir sonuç çıkmaz ortaya. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig'*de görülen bu tutumu, Budizm’in etkisiyle açıklamakla birlikte şu ilaveyi de yapar: “Eserde mistik telakkilerin temsilcisi durumunda olan ‘akıbet’in insanı dünyadan caydırıcı telkinlerinin ‘akıl’ ile karşılaştırılması çok manalıdır. Müspet ve gerçeğe dayanan cevapları ile akıl, hayata bağlı eski Türk topluluğunun bir cephesini ortaya koyacak vasıfta sunulmuştur” (Kafesoğlu, 1980: 15). Dankoff’a göre de Odgurmuş Budizm’in, Öğdülmiş İslam’ın değerlerini temsil eder (Dankoff, 1981: 13). Konuya düşünme eğitimi açısından bakıldığında, soru ve cevap yönteminin olması, bu yöntemin giderek bir diyalektiğe doğru evrilmesi, anlamlı görülebilir.

Sonuç

*Kutadgu Bilig'*de düşünme eğitimi, bir zihnin eğitimidir. Akıl, bilgi ve yaşantı ile aktif hâle gelmeyi bekleyen bir potansiyel ve kapasitedir. Bilgi ve düşüncelerin kazanılması, düşünme yöntem ve tekniklerinin öğrenilmesi, erdemli ve iyi hayata doğru atılan bir adımdır. Bu nedenle düşünme eğitimi bir düşünce ve bilgi aktarımı değil, daha çok bir tutum kazandırma işidir. Düşünme eğitimi uygun yaşam tutumları sergileyebilme, seçim yapabilme, karar verebilme, uyum sağlayabilme, özeleştirme, özdenetim, özyönetim becerileri gösterebilme, sorun çözebilme; kendini, çevresini, içinde yaşadığı koşulları anlayabilme, kanaatlerini, hislerini, düşüncelerini sorgulayabilme, önyargılarının farkına varabilme, olaylar ve sorunlar karşısında uygun sorular sorabilme, düşünceleri ve niyetleri anlayabilme ve eleştirebilme becerisi olarak gerçekleşir.

Bunun yanında *Kutadgu Bilig'*de düşünme eğitimi konusunda önemli değiniler ve imalar vardır. Bunlardan ilki insanın bir potansiyel olduğu olduğu; ikincisi insanın kendini geliştirip değiştirebilme yeteneğinin bulunduğu, üçüncüsü ise ilk ikisinin devamı olarak insanın potansiyelini aktif hâle getirip kendisini biçimlendirebilmesi için eğitime ihtiyaç duyduğu hususudur. İnsan, kendi içindeki iyi insana ulaşabilmesi için eğitilmesi gereken bir varlıktır; o, kendi içinden iyi bir kişilik çıkarabilmesi, kendi hamurundan erdemli bir insan türetebilmesi için eğitime ihtiyaç duyar. Eğitim de başlıca aklın, duyguların, nihayetinde bütün bunların bir ifadesi olarak kişiliğin eğitimidir. Öğrenme kapasitesi her ne kadar doğuştan gelse de bilgiyi elde etme ve özellikle de kullanma becerisi, ancak düşünme ve değer eğitimi çerçevesinde gerçekleşebilir. Bilgiyi elde etmekten daha ileri bir değer duygusunu ifade eden bu tutum, çağdaş insanın karşı karşıya olduğu pek çok sorun karşısında temel bir bakış açısı sağlayabilir. Yusuf Has Hacib, bu noktada, özellikle modern bilinç için hayati değer taşıyabilecek bir konuya dikkat çeker; oda bilgi ile elde edilen egemenliğin yıkıcı, yağmalayıcı ve sömürücü bir tarzda ortaya çıkmaması, bu konuda insani ve vicdani değerlerin koruyucu ve himaye edici şekilde işlev görmesi gerektiği hususudur. Kuşkusuz bu da düşünme eğitimi ile sağlanabilecek bir konudur.

Akıl, doğuştan gelen bilme, anlama, düşünme, kavrama yetisidir; onun eğitilmiş olması sadece teorik bilgiyi değil, ahlaklı olmayı da kapsar. *Kutadgu Bilig'*de ortaya çıkan ve üzerinde durulabilecek husus düşünme eğitiminin, zihinsel kapasite ve yeterliliği artırması yanında iyi huy ve güzel ahlak kazandıran bir eğitim de oluşudur. Bütün bu eğitim iyilik değerine odaklanır. Düşünme eğitimi, iyiyi, iyiliği öğreten bir eğitimidir. Bu da “güzel ahlak” demektir. Bilgi eğitimi, duygu ve zihin eğitimi iyi

insan olmak içindir. Bu nedenle *Kutadgu Bilig’de* düşünme eğitimi denildiğinde daha çok kişiliğe ait davranış biçimleri öne çıkar. Zihnin eğitildiğinin ve kişinin bu şekilde bir düşünme becerisi kazandığının belirtileri arasında merhamet, sabır, iyi huyluluk, ölçülülük, edep, haddini bilme, cömertlik gibi değerler yer alır. Doğru düşünme öncelikle doğru yaşama ve erdemli davranış demektir. Düşünme eğitimi zihniyeti kurar, aklı kullanma biçimlerini oluşturur. Bu önemli eğitim biçimi, verilmediği/alınmadığı takdirde, yaşantı ve davranışlara yön verecek, bir bakıma aklın kullanılma biçimi olan zihniyet, gelişigüzel, rastlantısal ve üstünkörü oluşmaya başlayacak, doğuştan beyaz bir sayfa gibi olan zihin, rastgele harflerle dolacaktır. İnsanın mutluluğunun, kişiliğinin, değerlerinin kendisine bağlı olduğu düşünme eğitimi aslında her türlü eğitim biçiminin kökenini de oluşturur. Kişi bu eğitimi öncelikle içinde yaşadığı aileden, çevreden ve kültürden alır; rastlantı eseri de olsa, düşüncelerine yön verecek yaşantı ve öğrenmeler içinde olur. Aklını ve düşünme yetisini eğitmiş kişi, davranışlarını eğitip güzel ahlak edinebilmiş kişi demektir.

Düşünme eğitiminin bütün yolları, insanın yeryüzündeki temel otantisite değeri olarak iyiliğe, iyilik değerlerine yaptığı vurguda ortaya çıkar. Bu o kadar güçlü bir vurgudur ki, “insan iyi olmak ve iyilik yapmak için dünyaya gelmiştir” bile denilebilir. Bütün faaliyetler onun gerçekleşmesine yöneliktir. İyilik insan ruhunun kendisinde özleştiği, amacına erdiği bir öz değerdir. Bunun sonunda insan şöyle bir sonuca ulaşır: Düşünce eğitimi iyilik değerini anlamak ve gerçekleştirmek için vardır. Ay-Toldı ölürken vasiyet olarak kötülükten uzak ve iyiliğe yakın olma çağrısında bulunur (KB, 93). İyilik bir kelime olarak adeta sözün özüdür, söylenebilecek son söz, yeryüzüne atılabilecek son nakış, insanın anlamı ve varlık nedenidir. Buna göre insana iyilikten daha çok yakışan bir şey yoktur. İyilik üzerine yapılan bu ısrarlı vurgu, “dünyada, dünyanın dışında bile iyi istencinden daha iyi bir şey yoktur” diyen Kant’ı hatırlatır (Kant, 2002: 9).

Olumlu düşünme tutumları bizi doğru, iyi ve güzel hayata götürür. Bundan da teorik ve pratik düşünme tutumları doğar. Felsefe, ahlak ve sanat bu tutumların ürünüdür. Aynı şekilde bilimdeki, teknikteki, sosyal hayattaki başarılar da bu tutumun ürünüdür. *Kutadgu Bilig’de* yönetim ve toplum anlayışı, değer ve düşünme eğitimi ile başlar. Bu şekilde düşünce, eylemi ve pratiği önceler; yapılan iş belirli bir dünya görüşü ve ahlak anlayışı çerçevesinde yapılmaya başlanır. Öncelikle düşünme yetisi eğitilir, sonra sıra davranışlara gelir. Bu çerçevede istendik davranışlar, dikte edilmek suretiyle, dışarıdan yönlendirme ile değil, bizzat bireyin bile isteye yaptığı davranışlar hâline gelir. Düşünme eğitimi bakma, görme, anlama ve eleştirme yeterliğini ortaya çıkar; irade gücünü geliştirir, seçme ve karar verme becerisini artırır, kendi eylemini ve seçimini gerekçelendirebilecek entelektüel bir kapasite oluşturur. Bu durumda kişi dışarıdan idare edilen bir varlık olmaktan çıkar ve kendi içinde aydınlanmış, kendi bireyselliğini keşfetmiş, kendi eylemlerinin sorumluluğunu alabilen, davranışlarının gerekçesini açıklayabilen “özerk birey” hâline gelir. Bu anlamda düşünme eğitimi, bir karakter eğitimi olarak ortaya çıkar. Aklını ve kişiliğini eğitebilmiş kişi, Epiktetos örneğinde olduğu gibi, köle bile olsa dünyanın en büyük değer ve mutluluğuna, kendi özgürlük ve insanlık değerine kavuşur.

Her eser öncelikle kendi zamanının eseridir. Bir başka zaman diliminden, bir başka zamanın koşullarından bakıldığında, söz konusu eserin eleştirilecek birçok yönünün olduğu görülebilir. *Kutadgu Bilig’de* de doğal olarak eleştirilecek noktalar vardır. Bunlardan biri eğitim yaşındaki çocuk ve gençler

arasında yapılan cinsiyet ayrımı, diğeri ise eğitim için kimi durumda şiddet içeren cezalandırmaların da hoş karşılanmasıdır. Söz konusu eserde eğitim denilince öncelikle babanın yerini tutacak, ailenin töresini ve geleneğini sürdürecektir erkek çocuk anlaşılır.² Yusuf Has Hacib'in eserinin bazı paragraflarında kadınları ve kız çocuklarını incitecek bir söylem tarzının benimsediği görülebilir. Bu sadece günümüz mentalitesiyle değil, kız ve erkek çocuklar arasında bir ayrım gözetmeyen geleneksel Türk ve İslam ahlakıyla da bağdaşmaz (KB). “Zühhd” adına dünyadan yüz çevirmek de gerek İslam dini, gerekse Türk töresi adına gerekçelendirilemez bir durumdur.

Sonuç olarak söylemek gerekirse: *Kutadgu Bilig*, yukarıda da söylendiği üzere, arızı, gelip geçici, istikrarsız ve rastlantısal bir durum olan *kuş*'un, kalıcı hâle nasıl getirilebileceği sorusuna cevap arayan bir eserdir. Kitap bir bütün olarak göz önünde tutulduğunda *kuş*'un sürekliliğinin ancak belirli bir düşünce ve değer eğitimi ile mümkün olabileceği görülür. Düşünme ve değer eğitimi, *kuş*'u bir yandan bilinçli ve istemsel/iradi bir kazanıma dönüştürürken bir yandan da onu rastlantısal ve gelişigüzel bir durum olmaktan çıkararak kalıcı bir erdem değeri hâline getirmenin yollarını arar. Kişi bilgili ve bilinçli yaşayıp kendi değerlerini üretebildiği zaman, düşünme yetisini de etkin hâle getirmiş olur. Düşünme eğitimi, başta ahlak ve değer eğitimi olmak üzere, diğer bütün eğitim biçimlerinin temelini oluşturur. Bu sayede *kuş*, insan, devlet ve toplum hayatında, gelip geçici, rastlantısal ve şansa bağlı bir durum olmaktan çıkarak istikrarlı ve kalıcı hâle gelir. Bu anlamda düşünme eğitimi olgun kişiliğin ve erdemli hayatın bir aracıdır. Böylece “bilgi erdemdir, erdem mutluktur” diyen bilgelik geleneği *Kutadgu Bilig*'te bir kez daha canlanmış ve tazelenmiş olur.

---

² Bu durum, modern eğitimin temel kitabı olan *Emile*'de de benzer bir şekilde ortaya çıkar. Bu eserde sözü edilen eğitim, bir erkek çocuğun, *Emile*'in eğitimidir; Rousseau'nun reformist yaklaşımının gerisinde böyle örtük bir ayrımcılığın olduğu söylenebilir. O, kız çocuklarının eğitiminde geleneksel uygulamaları devamını önerir. Kız çocukları için ideal olan tutum, anne ve babaları tarafından iyi bir ev kadını ve anne olacak şekilde eğitilmeleridir (Rousseau, 1977: 394-395).

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-I*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Arat, R. R. (1959). Giriş Yazısı, *Kutadgu Bilig IP*de. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aristotle (1926). *Aristotle’s Politics*. Benjamin Jowett. London: Clarendon Press.
- Dankoff, R. (2015). “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları”. Çev. Erdem Uçar. *Dil Araştırmaları*, 16, ss. 269-286.
- Dankoff, R. (1981). Introduction. In *Wisdom of Royal Glory, A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Farabi (1974). *Mutluluğun Kazanılması (Tabsîlü’s - Sa’ade)*. Çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kant, I. (1992). *On Education*. Tr. A. Churton. England: Key Texts.
- Kant, I. (2002). *Groundwork for the Metaphysics of Morals*. Tr. Allen W. Wood. New Haven-London: Yale University Press.
- Kaşgarlı Mahmud (1998). *Divânü Lûgat-it-Türk*. Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kierkegaard, S. (1992). *Either/Or*. Tr. Alastair Hannay. London: Penguin Books.
- Locke, J. (2007). *Some Thoughts Concerning Education*. New York: Dover Publications.
- Locke, J. (1994). *Essay Concerning Human Understanding*. Hemnsten & Murray.
- Mevlânâ, (1985). *Fîhi Mâfih*. Çev. M. Ülker Tarkâhya. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pascal, B. (1966). *Düşünceler*. Çev. İ. Zeki Eyüboğlu. İstanbul: Oluş Yayınları.
- Plato (1988). *Laws*. Tr. Thomas L. Pangle. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Plato (1988). *Dialogues of Plato*. Tr. B. Jowett. London: Macmillan Press. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Rousseau, J-J. (1977). *Emile: or On Education*. Tr. Allan Bloom. USA: Basic Books.

Tekin, Ş. (1991). *Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes* by Yusuf Khasse Hajib. *Journal of Near Eastern Studies*. 48/1, ss. 68-70.

Yusuf Has Hacib (1959). *Kutadgu Bilig II*. Haz. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.